

ILM FAN XABARNOMASI

Ilmiy elektron jurnali

Qisqartmalar va ularning nazariy tadqiqi

Anvarbekova (Maxamadjonova) Shoiraxon

*ToshDO‘TAU Tarjima nazariyasi va amaliyoti fakulteti sinxron tarjima
yo‘nalishi 2 bosqich magistranti*

Annotatsiya: Yozuv paydo bo‘lgandan to hozirgi kungacha tilshunoslikning bir qismi bo‘lgan qisqartmalardan foydalanib kelinadi. Ushbu maqolada qisqartmalarning qanday yuzaga kelganligi va uning hozirgi kunda qanday turlari borligi haqida nazariy bilimlarni o‘rganishimiz mumkin bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Abbreviatura, akronim, initializm, qisqartma so‘zlar, qisqartma matnlar

Annotation: Abbreviations that have been a part of linguistics since the beginning of writing are used. In this article, we will be able to learn theoretical knowledge about how abbreviations came about and what types they are today.

Key words: Abbreviation, acronym, initialism, short words, short texts

Har qaysi soxani qamrab olgan axborot texnologiya asrida muloqot qilish va yozishmalar allaqachon hayotimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurgan. Kun sayin juda ko‘plab ma‘lumotlarga ega bo‘lib kelmoqdamizki, o‘zimiz uchun har narsaning qulay uslubini qilishga odatlangan biz odamlar yozishmalarimizda muloqlarimizda ham ixchamlikka intilib kelmoqdamiz. Bunda bizga albatta tilshunoslikda abbreviaturalar qisqartma so‘zlar deb ataluvchi so‘z va so‘z birikmalarini qisqartirish usuli qo‘l keladi. Qisqartma o‘zi nima ekanligi nomidan ham yaqqol namoyon bo‘lib turganidek bu biror bir jumlaning qisqartirish ixchamlashtirishidir.

“Qisqartma”, “qisqartirilgan so‘z”, tushunchasi ostida, “qisqartma leksema” ko‘pincha “leksik qisqartma” deb tushuniladi - so‘z yoki turg‘un so‘z birikmasining qisqartmasi bilan hosil bo‘lgan, lug‘at tarkibining elementi sifatida alohida leksema xususiyatlariga ega bo‘lgan ot turkumiga oid so‘z

Qisqartma (lotincha “brevis”, italyanча “abbreviatura” – qisqa) so‘zidan olingan bo‘lib so‘z yoki birikma qisqartirilishi orqali hosil bo‘lgan bosh harflarning alifbo nomi yoki unga kiritilgan so‘zlarning boshlangich tovushlari bilan o‘qiladigan so‘z degan ma‘noni beradi

Qisqartirish murakkab lingvistik hodisa bo‘lib, lug‘at, so‘z shakllanishi, aloqa va axborot nazariyasi, semiotik nazariya va motivatsiya nazariyasi sohasidagi bir qator nazariy muammolar bilan bog‘liqdir.

Tilshunoslikning amaliy yo‘nalishiga aylangan qisqartma so‘zlar yillar davomida olimlar tomonidan o‘rganilib, ko‘plab ilmiy manbalarda yoritilib kelinmoqda. Qisqartma so‘zlar qadimgi yozuvlarda ham ishlatilgan. Buning asosiy sababi xuddi hozirgi kunda biz nutqimizni ixchamlashtirish maqsadida, joy tejash uchun ishlatganimiz kabi qadimgi qo‘lyozmalarda ya‘ni matnli ma‘lumotlarning tashuvchisi (qayin po‘stlog‘i, keramik plitalar, pergament, papirus va boshqalar) va tez-tez ishlatiladigan so‘zlar va iboralarni yozish tezligida joyni tejash va yozishni soddalashtirish maqsadida qisqartma so‘zlardan foydalanishgan. qisqartma so‘zlardan foydalanish tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, qisqartma so‘zlar orqali so‘z yasash usuli ilk bor qadimgi Yunoniston va Rimda shakllana boshlagan. Rimdagi Kolizey tarixiy obidasida qadimgi

qisqartmalar ham uchraydi. Shuningdek, qadimgi Yunon-Rim tangalarida ham bunday qisqartmalar qoʻllangan. Qisqartmalar yoki qisqartmalarning kelib chiqish tarixi yozma tilga ega boʻlgan barcha xalqlar tomonidan azaldan yozma ravishda qoʻllanilgan.

Soʻzlarning grafik qisqartmasi Shumer davrida, Misr yozuvining soddalashtirilgan shakli boʻlgan Rosetta toshidagi demotik yozuvning bir turi bunga yaqqol misol boʻla oladi. Sivilizatsiya rivojlanishining Yunon-Rim davrida soʻzlarning qisqartishi lotin alifbosi bilan bogʻliq edi. Koʻpgina tadqiqotchilar yunon abrevatsiyasi miloddan avvalgi III asrdan va milodiy IX asr oxirigacha kelib chiqqanligini taʼkidlaydilar.

XX asrga kelib qisqartma soʻzlar keng koʻlamda Yevropa tillarida qoʻllanila boshlagan sekin asta boshqa tillarda ham ularning tuzilishi, yasali sh asosi yuzaga kelgan. Qisqartmalarni tadqiq qilishda dunyo olimlaridan: O. Esperson, D.I.Alekseev (Belorussiya 1958), L.Blumfeld, V.P. Korovushkin, S.B.Berlizon (Moskva, 1963), R.I.Mogilevskiy (Tbilisi, 1966), V.V.Borisov (Moskva, 1972), L.B.Tkacheva, V.V Borisov, I.V Arnold , Kennon Garland (London, 1989), A. A. Bezrukova (Moskva, 1999),P.Shadiko (Varshava, 2000), O. G. Kosareva (Tver, 2003), J. Algeo (Kolumbiya, 2004), E. P. Voloshin (Moskva, 2005), I. V. Varfolomeva (Moskva, 2006), hamda oʻzbek tilshunos olimlaridan Z.A.Aliqulov, M.M.Adilov, M.T.Irisqulov, Z.I.Sanoqulov, A.Hojiyev kabi olimlar oʻzlarining ilmiy nazariy qarashlari oʻzrganishlari bilan oʻz hissalarini qoʻshishgan.

O. G. Kosareva: “Qisqartma kommunikativ birliklarning moddiy qobigʻini kamaytiradi va shu bilan axborot oqimi tezligini oshiradi” deb taʼkidlaydi. F.Pavlenkovaning lugʻatidagi mazkur soʻzning talqini boʻyicha: abbreviatura – “yozma va bosmaxonadagi qisqartma” deb keltiriladi Y.Odilov ham bu tushunchalarni chegaralab qoʻllash, farqlab yondashish haqida quyidagi fikrini bildirgan edi: “tadqiqotlardan qisqartma soʻz va qisqartirish hodisasi farqlanmagani hamda qisqartma soʻzlarning turlari yetarlicha tavsiflanmagani ayon boʻladi. Shu oʻrinda soʻzlarni qisqartirish usullari bilan hosil boʻladigan qisqartma soʻzlar tushunchasi jiddiy farqlanishi zarur”

Oxirgi yillarda zamonaviy yevropa tillaridan foydalanish qisqartmalar soni va ishlatilish chastotasini oshirdi desak mubolagʻa boʻlmaydi. Turli tillarda tuzilgan qisqartmalarning yaralish xususiyatlariga qiziqish, maʼnosini anglash va ulardan foydalanishning oʻziga xos xususiyatlari bilish bugungi davr uchun juda muhim sanaladi. Bu jarayonning murakkabligi muammoning dolzarbligini belgilaydi, qisqartmalarni sinchkovlik bilan oʻrganishga murojaat qilish zaruratini yanada oshiradi. Modernizatsiya jarayonida iqtisodiy, ijtimoiy, va ilmiy sohalarida yangi tushunchalar paydo boʻlib, ularni ifodalash uchun qisqartirilgan shakllar yaratilganligi ham qisqartmalarni oʻrganish va anglashga boʻlgan ehtiyojni paydo qiladi. 1976-yilda Z. A. Alikulov tomonidan "Zamonaviy oʻzbek tilidagi qisqartmalar" mavzusida birinchi ilmiy dissertatsiya himoya qilingan. Bu tadqiqotda qisqartmalarning shakllanishi, oʻzbek tilidagi rivojlanishi va rus tili bilan qiyosiy tahlilini amalga oshirilgan. Ushbu ilmiy yondashuv qisqartmalarni lingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etish uchun muhim asos boʻldi.

Qisqartmalarni oʻrganish jarayonida O.F.Hazratqulovning ishi ham alohida oʻrin tutadi, u abreviatsiyani turli tizim tillarida soʻz hosil qilishning maxsus usuli sifatida koʻrib chiqqan.

Bugun kun sayin yangi texnika-texnologiyalar, atamalar, qisqartmalar paydo boʻlayotganligi aynan abbreviaturalar yoʻnalishining hali ochilmagan qirralari, oʻrganilmagan jihatlari koʻpligidan dalolat beradi. Jamiyat nutqida tez-tez qoʻllaniladigan va chet tillaridan oʻzlashtiriladigan qisqartmalarni doimiy tarzda oʻrganib borib, ilmiy tadqiqotlar olib borish tilshunoslik sohasi taraqqiyoti uchun juda muhim. Tilshunoslikda abbreviatura soʻz birikmalarini qisqartirish orqali hosil qilingan soʻzlar hisoblanadi. Maʼlumot sifatida taʼkidlash joizki, abbreviaturalar talaffuzidagi farqlarga koʻra akronim va initializm kabi turlarga boʻlib oʻrganiladi. Akronim har bir soʻzining birinchi harflarining birikmasidan tashkil topadi, bosh harflar bilan yoziladi va bitta

soʻz sifatida aytiladi va talaffuzda qisqartma harflari emas, ularning birlashgan holati eshitiladi. Masalan **NATO**: *North Atlantic Treaty Organization* — Shimoliy Atlantika Shartnomasi Tashkiloti, yoki oʻzbek konteksdiagi **OʻzMU** – *Oʻzbekiston Milliy Universiteti*. Initializm — bir nechta soʻzning bosh harflaridan hosil qilingan qisqartma boʻlib, harflar alohida-alohida talaffuz qilinadi. Misol uchun **BBC** – *British Broadcasting Corporation*. Oʻzbek kontekstida: **ATM** – *Avtomatlashtirilgan toʻlov mashinasi*, **DSQ** – *Davlat Soliq Qoʻmitasi*. Ushbu abbreviaturalarning faqrlanishini osonlashtirish uchun quyidagicha jadval tuzsak boʻladi:

Turi	Talaffuzi	Namuna (ingliz)	Namuna(oʻzbek)
Akronim	Bir butun soʻz sifatida talaffuz qilinadi	UNESCO - <i>United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization</i> COVID - <i>Coronavirus Disease</i>	OTM – <i>Oliy ta'lim muassasasi</i> OʻzLiDeP – <i>Oʻzbekiston Liberal Demokratik Partiyasi.</i>
Initializm	Har bir harfi alohida taluz qilinadi	NYC – <i>New York City</i> PDF – <i>Portable Document Format</i>	TM – <i>Tashqi ishlar vazirligi</i> OAV – <i>Ommaviy axborot vositalari</i>

Ilmiy yozuvda ishlatiladigan qisqartmalar ham ikki turi mavjud. Bularga standart qisqartmalar va nostandart qisqartmalar kiradi. Oʻlchov birliklari (gr – gramm, m – metr, sm – santimetr) yoki kimyoviy elementlar jadvalidagi qisqa shakllari (Na- natriy, Ca – kaliy va boshqalar) standart qisqartmalar hisoblanadi. Ushbu qisqartmalar maʼnosi qisqartma soʻz imlosidan keyin izohlanishi shart emas. Sababi, ushbu qisqartmalar barcha uchun tushunarli va ommaviy tarzda qabul qilingan. Nostandart qisqartmalar esa oʻquvchi yoki tinglovchiga notanish boʻladi. Nostandart qisqartmalardan yozma yoki ogʻzaki nutqda foydalanganda ularga izoh berib oʻtish maqsadga muvofiqdir. SHuni ham taʼkidlab oʻtish kerakki, vaqtlar oʻztgani sayin va axborot takkomilashuvi natijasida ayrim nostandart qisqartmalar standart holatiga ham oʻtishi mumkin. Misol uchun **ID** – *identifiaction* (foydalanuchini tasdiqlash identifikatsiya qilish) qisqartmasi qoʻllanila boshlaganda unga albatta izoh kerak boʻlgan, bugungi kunga kelib esa, bu qisqartma barcha uchun tushunarli abbreviaturaga aylanib ulgurgan. Shaklanish uslubiga koʻra ham qisqartmalarni quyidagicha tasniflashimiz mumkin:

- Har bir sozning bosh harflaridan hosil boʻladigan qisqartmalar – **BMT** (Birlashgan millatlar tashkiloti) **OAK** (Oliy attestatsiya komissiyasi), **NBU** (National bank of Uzbekistan)
- soʻzlarning bosh boʻlaklari birikmasidan hosil qilinadigan qisqartmalar – **Wi-Fi** (wireless fidelity), **TurQoʻm** (Turizm qoʻmitasi)
- Aralash holatda yaʼni soʻzning bosh boʻlaklari hamda bosh harflardan tashkil topgan qisqartmalar – **OʻzMU** (*Oʻzbekiston Milliy Universiteti*), **e-mail** (electronic mail)

- soʻz birkimasi tarkibidagi birinchi soʻzning birinchi boʻgʻinini qolgan soʻzlarni qisqartirmay qoʻshish usuli bilan yasalgan qisqartmalar – Oʻzgasloyiha, Oʻzdonmahsulot
- Kuzatishlarimiz shuni koʻrsatadiki, ingliz tilidan oʻzbek tiliga oʻzlashgan abbreviaturalar salmogʻi ancha keng. Bugungi kunda koʻplab hamyurtlarimiz ham oʻzbek tilidagi qisqartmalarga nisbatan ingliz tilidagi abbreviaturalardan koʻp foydalanishadi, lekin aksariyat odamlar ushbu qisqartmalarning asli qaysi soʻzdan kelib chiqqanligini anglashda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Aynan shunday holatlarda har bir sohada xoh tibbiyot boʻlsin xoh turizm, iqtisodiyot sohalarida boʻlsin keng ishlatilganayotgan qisqartma soʻzlarning toʻgʻri tarjimai ahamiyatli hisoblanadi. Ushbu qisqartmalarning qanday usullarda tillardan boshqa tillarga tarjima qilinishi ham alohida oʻrganiladigan katta mavzudir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lugʻati. – Toshkent: 1985. – B.166
2. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish Toshkent. Sharq 2010 176-b
3. Tilshunoslikda qisqartmalar va ularning toʻliq shakli oʻrtasidagi munosabat Gavhar Salomova
4. Zamonaviy rus va oʻzbek tillarida abbreviaturalarning shakllanishi va funksiyalari (oav materiallari asosida) Sharipova Muʼtabarjon Kamolovna Buxoro – 2024
5. INGLIZ VA RUS TILLARIGA OID ABBREVIATURALAR XUSUSIDA Quziyeva Taxmina Faxriddinovna 2023
6. Одилов Ё.Р. Глобаллашув даври публицистикаси тилининг тараққиёти: монография. – Тошкент: Nodirabegim, 2020. – B.35.